

Банківська реформа другої половини XIX ст. в сучасному історіографічному дискурсі

С. Ч. Мамоян

mamoyan.s84@gmail.com

ORCID 0000-0003-4749-3642

Ключові слова:

Російська імперія, історіографія, банківська реформа, реформа кредитних установ, Державний банк Російської імперії, Селянський поземельний банк, Дворянський земельний банк.

На підставі змісту опублікованих сучасних праць істориків, істориків фінансової науки та фінансистів проаналізовано новітні оцінки банківської реформи 1860 та 1894 років. Досліджено рівень відображення в історіографії таких вагомих складників банківської реформи: Держбанку; модернізації кредитних установ та появи приватних банківських установ; Селянського поземельного банку 1882 р. та Дворянського земельного банку 1885 р. Розглянуто погляди європейських, російських, білоруських та українських вчених на успішність цієї реформи. Окреслено нові підходи російських істориків до вивчення подій другої половини XIX ст.

The banking reform of the latter half of the XIX century in the modern historiographical discourses

S. Mamoian

Key words:

the Russian Empire, historiography, banking reform, reform of credit terms, The State Bank of the Russian Empire, The Peasants' Land Bank, The Nobles' Land Bank.

The latest assessments of the banking reform of 1860 and 1894 are analyzed on the basis of the content of published modern papers of historians, historians of financial science and financiers. The level of presentation of important components of the banking reform: of The State Bank, modernization of credit institutions and emergence of private banking institutions, The Peasants' Land Bank in 1882 and The Nobles' Land Bank in 1885 is studied. The views of European, Belarussian and Ukrainian scholars of the reform success are considered. The new approaches of Russian historians to the study of events of the latter half of the XIX century are demonstrated.

In particular, contemporary Russian historiography has been quantitatively replenished by studies in which scientists firstly emphasize that copying of reforms on the European model was inappropriate and harmed national interests; secondly, they argue that for a long time the researchers only raised the question of pros and cons of banking reform by the European model, but instead it was worth questioning whether its own special way of development was actually possible, and in this context and its institutions. Therefore, a significant number of scientists work to find evidence of the need for their own authentic path of development of the Russian Empire. At the same time, we emphasize that the number of works of Russian historians has been increased, in which the figures of statesmen of the pre-determined period are idealized. If representatives of European historiography critically assess the role of individual ministers of finance in the empire, emphasizing the conservatism of their views and obstacles to reforms, Russian historians insist that conservatism was justified, as it stood in defense of state interests.

Розвиток сучасної історичної науки демонструє появу найновіших публікацій сучасних науковців з діаметрально протилежними оцінками подій минулого. Оскільки сутнісні перетворення в роботі банківської системи другої половини XIX ст. викликають все більший інтерес тих нау-

ковців, які наполягають на доцільності врахувати здобутий досвід попередніх поколінь фахівців, є потреба проаналізувати новітню історіографію окресленої теми. З огляду на це ставимо за мету дослідити нові оцінки банківської реформи та усіх її складників, оприлюднені сучасними вченими.

Сутність банківської реформи 1860 р. полягала у відмові від казенних банків, що було спричинене новим рівнем капіталістичних відносин і потребою кредитування підприємництва. На фоні скасування кріпосного права 1861 р. селяни також потребували кредитів і цей факт також пришвидшив реформу. Дорадянські науковці підкреслювали прогресивну сутність банківської реформи завдяки якій оновлена банківська система розширила найрізноманітніші форми кредитування населення, радянська історіографія робила акцент на грабіжницькому характері діяльності різних імперських банків, а сучасна російська запропонувала кардинально новий підхід в оцінках минулого, що робить цю тему доволі актуальною.

Безпосередньо історіографічних публікацій на цю тему обмаль. Варто підкреслити, що змістовно і концептуально дослідив цю реформу крізь призму її оцінок консервативними виданнями другої половини XIX ст. В.Ю. Байбиков [1]. Постать міністра фінансів графа Є. Канкріна тривалий час в історіографії оцінювалася скептично, підкреслювалися його консервативні позиції та протидія розробленню реформи. Однак К. Мондей [2] зумів зібрати й проаналізувати джерела, в яких простежуються погляди різних соціально-політичних груп на діяльність міністра. С.А. Уразова [3] одна з небагатьох сучасних російських дослідниць зуміла показати етапи як реформ, так і контрреформ банківської системи в Російській імперії. Загалом же чисельність багатоаспектних за змістом джерел дає змогу комплексно розглянути окреслену тему.

Російські історики продемонстрували нові підходи до аналізу теми, яку стали висвітлювати крізь призму промислової політики та її ролі в модернізації держави протягом XVIII–XIX ст. Складовим модернізації суспільства окресленої доби почали присвячувати наукові конференції. Найактивніше включилися в процес аналізу подій науковці Єкатеринбургу, започаткувавши серію наукових конференцій. У цьому контексті варто згадати роботи В.В. Алексєєва, присвячені питанням модернізації Росії в цивілізаційному вимірі [4], [5]. Історики активізували роботу над темою переосмислення загальної історії царської Росії на межі XIX – XX ст., охопивши питання широкого змісту розвитку економіки, фінансової системи у контексті застосування модернізаційної парадигми. Попри дотичність праць до нашої теми, науковці О.А. Арін [6], В.М. Арсентьєв [7], М.М. Арсентьєв, Л.І. Бородкін, Ю.П. Бокареєв [8] проаналізували ситуацію на основі нових теоретико-методологічних підходів. Зокрема, вони

розглянули історію імперії в тісному зв'язку з модернізаційними процесами в Європі. Якщо дорадянські вчені підкреслювали, що причинами трансформації банківської системи Росії стали світові процеси, оскільки старі методи роботи банків Росії заважали їй одержувати потрібні кредити і загальмовували міжбанківські комунікації, то сучасні російські автори наповнили питання новим змістом, зробивши акцент на гострій нерозв'язаній у ті часи проблемі пошуку власного автентичного шляху розвитку Росії.

Наразі серед російських економістів і фінансистів точиться дискусія стосовно доцільності копіювання імперією європейського модернізаційного шляху у другій половині XIX ст. Більшість дослідників підкреслюють невірність наукової парадигми, яка тривалий час полягала в тому, що автори дискутували в рамках «за» чи «проти» наслідування європейських правил і реформ. Тож ставлять питання, що оцінювати ситуацію так неправильно. А.С. Сенявський у праці «Модернізаційна парадигма в дослідженні російської історії: «за» і «проти»» [9] доводить, що варто вести дослідження у напрямі пошуку свого автентичного шляху розвитку і ставити питання чи він такий був можливий? Тому у XIX ст. суспільство розхитали перед вибором: робити реформи на європейський манер чи відставати у розвитку, але мало хто з державників працював у пошуку власне автентичного шляху розвитку для країни.

Слід звернути увагу, що дослідник Мордовського національно-дослідницького державного університету ім. М. П. Огарьова з м. Саранськ М.М. Арсентьєв також розвиває думку про власний автентичний шлях розвитку Російсько імперії. Він визнає потребу в реформуванні всіх життєвих складових країни, проте з урахуванням доцільності та можливостей і особливостей регіонів країни [10].

Ця наболіла тема для російської історіографії сприяла появі комплексу робіт в яких дії імперських чиновників з досить консервативними поглядами знаходять схвальні оцінки.

Окремої уваги потребують праці, присвячені постаті міністра фінансів Є. Канкріна, оскільки його діяльність передувала реформам фінансової системи і досить гостро критикувалася безпосередніми розробниками реформ саме через значну протидію названого чиновника. Однак дискусія стосовно його ролі в цих процесах набула гостроти саме на сучасному етапі. Протягом 1990-х рр. європейські науковці негативно оцінювали його діяльність, викликавши жвавий діалог з боку російських вчених, які почали ідеалізувати постаті

урядовців Російської імперії. Така позиція стала явно виражена в історичній науці на початку 2000-х рр. і має високі оберти на сьогодні.

Знаний дослідник історії розвитку економіки Росії Естер Кінгстон-Манн дав досить жорстку оцінку діяльності міністра фінансів Росії графа Є. Канкріна, німця за походженням. У 1999 р. він писав, що «після 1825 року урядова економічна політика Росії була сформована ...Канкріним – реакціонером, який розширив репресивні повноваження уряду» [11, р. 73]. Цього ж року відомий англійський історик Саймон Діксон підкреслив, що економічний лібералізм не справив на Є. Канкріна жодного впливу, який був представником класичного меркантилістичного підходу, немов би світ лишався незмінним, і цей підхід визначав його управління економікою [12]. Так європейські вчені схиляються до думки, що через консервативність поглядів значної частини чиновництва Росія значно відставала у реформуванні фінансової сфери.

Сучасні ж російські науковці у низці праць з історії промислового розвитку Російської імперії позитивно оцінюють погляди міністра Є.Ф. Канкріна, який один із перших зіткнувся з потребами в реформах, але перебував на досить консервативних позиціях. Фактично він би не втілював реформи в життя, оскільки надавав перевагу жорсткому контролю держави за фінансовою системою. Його погляди із захопленням аналізує М.М. Арсентьев, який пише: «Як послідовник ідей камералізму, практики державної справи ще до ліберальної організації суспільства й економіки Є.Ф. Канкрін в основу своєї діяльності ставив інтереси держави і добробут суспільства, а не зняття перешкод для розвитку комерції, ринкової економіки та залучення капіталів. Така традиція певною мірою завжди зберігалася у вітчизняній практиці. Росія, яка відчувала на собі увесь спектр культурного, економічного, технологічного впливу з боку євроатлантики, завжди прагнула зберегти принципи суверенної державності, намагалася утримати канву свого цивілізаційного розвитку» [10, с. 35]. Абсолютно ідентично оцінюють Є. Канкріна Л.Є. Шепелєв та В.Є. Юровський, які вважають що саме він став на сторожі збереження національних інтересів імперії [13], [14]. У цьому контексті уваги потребує історіографічна робота за авторством доцента К. Мондея з Північнокорейського університету Донгсо «Национальная идентичность и экономическая наука: Е.К. Канкрин в русском общественном сознании» в якій він розлого характеризує оцінки діяльності Є. Канкріна представниками різних

епох, виокремлюючи кілька груп: до першої групи відносить, тих – хто виступали за використання власного потенціалу країни, її надр, в тім числі й України, а до таких належав і сам Є. Канкрін; до другої – соціалістів, до третьої – істориків «пострадянського простору», маючи на увазі сучасних російських науковців. Аналізуючи роботи останніх він наголошує, що з Є. Канкріна наразі «роблять російського Фрідріха Ліста» [15, с. 91], натякаючи на значну ідеалізацію постаті міністра, притаманну сучасній російській історичній науці.

Є. Канкрін став цікавим сучасним науковцям тому, що свого часу, як пише А. Сенін він повчав Росію «не жити в борг» і тому сучасним реформаторам слід звернути увагу на його поради і досвід [16]. Дійсно наростання хвилі ідеалізації управлінської еліти царської епохи почалася наприкінці 1990-х років. Міністри реформатори не одержали стільки уваги, як персоналії – чия діяльність була спрямована на збереження старих порядків і підходів до управління країною. Але ж у сучасній історіографії такі особи названі борцями за державні інтереси.

Окремі згадки про розробників банківської реформи зустрічаємо у праці української дослідниці Т.О. Шаравари, яка зазначає, що «плани створення нової банківської системи у другій половині XIX ст. розроблялися вузьким колом молодих економістів при міністрі фінансів Олександрі Княжевичі. Йому допомагали: в.о. товариша міністра внутрішніх справ Микола Мілютін; директор Особливої канцелярії по кредитуванню, сенатор і таємний радник Юлій Гагемейстер; керуючий справами Комітету залізниць, а з 1859 р. ще й член Ради міністра фінансів Михайло Рейтерн та ректор Київського університету професор політичної економії Микола Бунге. Ця група відзначалася прогресивними поглядами та рахувалася з тогочасними європейськими підходами до вирішення поставленої задачі. Вони виступили проти державного втручання в економічний розвиток країни, а приватну ініціативу, акціонування промисловості та банків вважали основою розвитку економіки. Головною ж перешкодою на шляху прогресу вважали систему казенних (державних) банків» [17, с. 132].

Одночасно із працями узагальнюючого змісту та персоналізованого характеру сучасні історики напрацювали вузькопроблемні роботи, присвячені безпосередньо банківській реформі та різноманітним її складникам.

В.І. Бовикін у співавторстві з Ю.А. Петровим продовжив дослідження цієї теми і працюю «Комерційні банки Російської імперії» завершив

наукову трилогію, започатковану ще за радянської доби. У роботі науковці зазначили, що «реформа стимулювала появу товариств взаємного кредиту і з 1864 р. на середину 1870-х рр. їх було утворено близько вісімдесяти. Реформа дала розвиток ощадним касам, адже завдяки новому статуту 1862 р. такі установи під контролем Держбанку були засновані при повітових казначействах і міських думах» [18, с. 288].

Н.В. Фадейкіна одна з перших сучасних дослідниць звернула увагу на те, що європейська банківська система формувалася природним чином на основі приватних коштів і поступово під її розвиток видавали нормативні акти, то в Російській імперії до 1860 р. банківська система була монополізована державою, а приватних банків не існувало. От і довелося спочатку розробити нормативну базу реформи, а потім дозволити появу приватних банківських установ, що лише ускладнило процес реформування банківської сфери [19].

Історики фінансової справи та фахівці фінансистів демонструють кардинально новий підхід до оцінок банківської реформи в Російській імперії. В.В. Морозан заклав підвалини вивченню банківської реформи 1860 р. зробивши акцент на її передумовах водночас, підкреслюючи безперервність процесів реформування банківської сфери [20, с. 226]. В.В. Морозан доводить, що існування державних банків було притаманне для всіх етапів розвитку банківської системи і варто вивчати це питання комплексно.

У низці змістовних праць С.О. Уразова, цілком підтримуючи погляди попереднього автора висвітлює системність банківських перетворень на теренах Російської імперії і обґрунтовує логічність банківської реформи 1860 р. та ретельно аналізує її причини. Вона відстоює ідею еволюційного розвитку банківської системи [21], [22]. Однак згодом, її погляди зазнали певних змін і в більш пізніх роботах С.О. Уразова вказує: «Навіть враховуючи банківську реформу 1860 р., орієнтовану на підтримку приватних банків, через два з лишнім десятиліття було визнано необхідність створення державних банків» [23, с. 103]. Вона одна з небагатьох російських дослідників виокремлює періоди контрреформ у розвитку банківської системи і зокрема зазначає, що один із таких періодів припав на дореформений час – 1850-і роки, друга хвиля контрреформ припала на 1870-1896 рр. і була пов'язана з посиленням вимог до комерційних банків із 1872 р. На цьому етапі були запроваджені обмеження на створення банків аналогічного типу, а із 1874 р. було

заборонено створення акціонерних земельних банків, держава під тиском дворянства відкрила Дворянський земельний банк. Отже, науковець із контрреформами пов'язує посилення державного регулювання діяльності банківської системи [23, с. 109]. Активну політику С. Вітте і грошову реформу в контексті роботи банківської системи включно до 1920 р. дослідниця відносить до часу піднесення, реформування, розквіту.

Реформування Держбанку Російської імперії за статутом 1894 р. також знайшло історичні оцінки у працях сучасних російських учених, які відновили наукову традицію вивчення цього питання, дещо призупинену в радянську добу. Роботу комісії по реформуванню Державного банку, утворену 1892 р. змістовно описав в історичному контексті сучасний російський науковець А.В. Бугров [24]. Водночас екс-представник Центробанку Росії В.В. Геращенко у праці «Россия и деньги. Что нас ждет?» зробив акцент на реформі Статуту Державного Банку 1894 р. і серед значущих її причин окреслює занепад сільського господарства у 1892 р., зниження позитивного торгового сальдо в 5 разів у 1892 р. порівняно із попереднім та слабкий розвиток кредитування населення [25, с. 70].

Тему діяльності державних банків у системі кредитування країни змістовно висвітлили Є.В. Кісміна та Н.А. Благочиннова, розглянувши систему державного кредиту, діяльність Держбанку, Державного дворянського земельного та Державного селянського поземельного банків та їхнє значення для економіки країни. Дослідниці зазначають, що саме на 1870-ті роки припадає «бум акціонерного засновництва в банківській сфері поруч з акціонерними комерційними створювалися акціонерні земельні банки, число який станом на 1873 р. сягнуло десяти». Але подальше зростання їхньої чисельності «стримувалося урядом» [26, с. 104]. Причин цього вони не виокремлюють, проте дата цілком збігається з оцінками контрреформаційних кроків уряду наведених С.О. Уразовою. Надалі, продовжуючи характеристику ситуації вони зазначають, що у 1880-ті рр. в «період промислових і аграрних криз держава посилила своє втручання в кредитну сферу. Одночасно з Держбанком в якому у 1881 р. зосередилися 29% грошових капіталів...для довгострокового іпотечного кредитування були утворені два потужних державних земельних банків: Дворянський земельний і Селянський поземельний» [26, с. 104]. На думку авторів, надалі державний іпотечний кредит став одним із важливих інструментів урядової політики. Так поява двох банків знайшла схвальні

оцінки сучасних дослідниць. Вони підкреслюють, що «нова капіталістична банківська система остаточно сформувалася на початок 1890-х рр. і проіснувала так до 1817 р. у вигляді розгалуженої мережі кредитних установ: державних, громадських, приватних» [26, с. 104]. Їм вдалося комплексно охарактеризувати всі види діяльності Держбанку, який на першому етапі своєї діяльності здійснював пряме й непряме фінансування казни, операції з ліквідації дореформених державних банків, викупну операцію (по звільненню селян 1861 р.), надавав підтримку акціонерним банкам, водночас Дворянському і Селянському, а з 1897 р. набув емісійних функцій і регулював стабільність грошової системи та грошового обігу. Важливо, що сутність діяльності Держбанку знайшла змістовний аналіз саме в їхньому науковому дослідженні, адже у значній частині праць аналізувалися лише різні його функції й автори не дотримувалися комплексного підходу. Дослідниці порівнюють і статuti Держбанку 1860 р. та 1894 р. за якими було змінено підхід до формування та обов'язків правління банку. Позитивні оцінки у їхній праці дістала і його діяльність на межі XIX – XX ст., в епоху промислової кризи та революції 1905-1907 рр., й особливо участь банку у створенні системи установ, що кредитували кооперацію, кустарні промисли, селянство, діяльність Дворянського й Селянського банків. На відміну від загальновідомих оцінок зроблених радянськими науковцями, в яких підкреслювався здирицький характер діяльності цих банків, Є.В. Кісміна та Н.А. Благодичнова оминули увагою гострі кути реформи. Зокрема той факт, що Селянський поземельний банк мав право формувати власний земельний фонд із тих земель що були відібрані у селян, які прострочували сплату внесків, дослідницями оцінювався поверхово і як перевага банку, «як одна характерна особливість, оскільки жодна іпотечна установа такого права не мала» [26, с. 110]. Автори вказують, що «Дворянський банк забезпечив провінцію дешевим кредитом, внаслідок чого маса землевласників зберегла їх в своїх руках. Приток іпотечних капіталів у поміщицькі господарства врятував їх від зубожіння в пореформені часи...також банк сприяв виходу з числа землевласників тих дворян, які не змогли пристосуватися до нових реалій» [26, с. 109].

Сучасна історіографія банківської реформи змістовно поповнилася низкою найновіших досліджень, присвячених як становленню та діяльності Державного Дворянського земельного банку, Селянського поземельного банку,

ки регіональних банківських установ Російської імперії за авторством С.С. Акманова [27], Є.П. Барінової [28], Т.П. Вітвицької [29], Н.Ф. Тагірової [30], Н.А. Устіної [31] та інших. Н.Ф. Тагірова високо оцінює діяльність Держбанку та зазначає пише, що «через брак фінансових засобів уряд відмовився від ідеї створення мережі земельних банків» [30, с. 84]. Отже, створення банків у регіонах згодом уже свідчило про неабияке фінансові потужності імперії. Н.А. Устіна проаналізувала статут Селянського поземельного банку вказуючи, що його загальне управління здійснювалося радою банку, керуючим та його товаришем (заступником). Рада банку крім керуючого і його товариша складалася ще з 9 членів, яких призначав міністр фінансів, а от на початку 1890-х рр. обов'язки керуючого було покладено на Голову Дворянського банку та склад Ради було доповнено представниками його керівництва. «При раді діяв багаточисельний штат більше ста осіб: справочинців, канцелярських службовців тощо» [31, с. 22]. Фактично перехід управління Селянським банком до Дворянського банку не знайшло негативної оцінки серед російських науковців. У більшості досліджень фахівці оминають питання контрреформ банківської системи.

Реформу кредитних установ у контексті банківської висвітлив білоруський професор кафедри економічної історії БГЕУ Ю. Л. Грузицький. Сутнісно він виклав історію становлення капіталістичної банківської та кредитної системи протягом XVIII-XIX ст. та підкреслив, що станом на середину 1870-х рр. завершилося її становлення і перший екстенсивний етап розвитку. Початок реформи він пов'язував з 1859 роком. На його погляд, в країні виникла багатовекторна кредитна структура, яка загалом відповідала потребам ринкового господарства і стала фундаментом для подальшого розвитку кредиту. Ліквідація казенних банків була прогресивним актом, який варто розглядати в сукупності з іншими буржуазними реформами [32].

Проаналізована історіографія окресленої теми не є вичерпною. Сучасні російські науковці приділили значну увагу передумовам банківської реформи, висвітливши її зміни 1860 і 1894 рр., ретельно проаналізували діяльність Дворянського і Селянського банків, різноманітних комерційних банків. Поступово до аналізу подій долучаються українські та білоруські вчені. Позитивною рисою більшості праць можна вважати комплексний підхід та прагнення пояснити місце Російської імперії у загальних світових процесах модернізації банківської сфери. Однак варто виокремити дві

суттєві риси саме сучасної російської історіографії: перша, – пов'язана з намаганнями показати власний автентичний шлях Росії і наголосити, що усі попередні наукові дослідження в рамках концепції «за» чи «проти» проведення реформи за європейським зразком недосконалі; друга риса відзеркалює ідеалізацію консервативно налаштованих можновладців, політика яких десятками років визнавалася такою, що перешкоджала будь-яким інноваціям в суспільстві. Ця риса пов'язана не лише з прагненням ідеалізувати політику силь-

ної руки, а й довести, що такі діячі насамперед обстоювали інтереси держави. Ця оціночна позиція явно конфронтує з поглядами європейських учених. Також на тлі такого наукового посилення можна обійти увагою факт невизнання контрреформ у банківській сфері. Лише поодинокі історики зважуються виокремити їхню періодизацію. Більшість же російських авторів обходить увагою гострі кути діяльності Селянського і Дворянського земельних банків, об'єктивно доведені радянськими дослідниками.

Джерела та література

1. Байбиков В.Ю. Банковская реформа 1894 г. в оценке консервативной печати / В.Ю. Байбиков // Вестник Самарского государственного экономического университета, 2014. – № 5 (115). – С. 97-102.
2. Мондей К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е.К. Канкрин в русском общественном сознании / Мондей К. // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2014. Серия 5. Вып. 3. С. 86-112.
3. Уразова С.А. Волны реформ и контрреформ банковской системы России в динамике долгосрочных экономических циклов Н.Д. Кондратьева / С.А. Уразова // Финансовые исследования, 2015. – № 4(49). – С. 103-112.
4. Алексеев В.В. Промышленная политика как фактор российских модернизаций (XVIII–XX вв.) / В.В. Алексеев // Промышленная политика в стратегии российских модернизаций XVIII–XXI вв.: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 350-летию Н. Д. Антуфьева-Демидова. – Екатеринбург, 2006. – С. 6-14.
5. Алексеев В.В. Российская модернизация в цивилизационном измерении / В.В. Алексеев // Цивилизационное своеобразие Российских модернизаций: региональное измерение: материалы Всерос. научн. конф., 2–3 июля 2009 г. / отв. ред. И. В. Побережников. – Екатеринбург, 2009. – 428 с.
6. Арин О. А. Правда и вымыслы о царской России: конец XIX – начало XX в. / О.А. Арин. – М.: ООО «Ленанд», 2009. – 140 с.
7. Арсентьев В. М. Экономическое развитие России в XIX – начале XX века: опыт применения модернизационной парадигмы / В.М. Арсентьев // Экономическая история, 2010/2. – № 9. – С. 4–18.
8. Арсентьев Н. М. Проблема модернизации России в XIX–XX вв.: теоретико-методологические подходы, исследовательский опыт / Н.М. Арсентьев, Л.И. Бородин, Ю.П. Бокарев [и др.] // Экономическая история, 2007. – № 5. – С. 3-23.
9. Сенявский А. С. Модернизационная парадигма в исследовании российской истории: «за» и «против» / А.С. Сенявский // Бюл. Науч. совета РАН по проблемам рос. и мировой экон. истории [Саранск]. – 2008. – № 5. – С. 11–15.
10. Арсентьев Н.М. Дилемма индустриализации России в XIX в. / Н.М. Арсентьев // Экономическая история, 2017. – № 3 (38). – С. 31-49.
11. Kingston-Mann E. In Search of the True West. Culture Economics and Problems of Russian Development / Kingston-Mann E. – Princeton, 1999. – 301 p.
12. Dixon S. The Modernization of Russia 1676-1825 / Dixon S. – Cambridge. Cambridge University Press, 1999. – 227 p.
13. Шепелёв Л.Е. Е.Ф. Канкрин и торгово-промышленная политика финансового ведомства (1823–1844) / Л.Е. Шепелев // Английская набережная, 4. Ежегодник. – СПб., 2001. – С. 145-226.
14. Юровский В. Е. Министр финансов Е. Ф. Канкрин / В.Е. Юровский // Вопросы истории, 2000. – № 1. – С. 140-145.
15. Мондей К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е.К. Канкрин в русском общественном сознании / Мондей К. // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2014. Серия 5. Вып. 3. – С. 86-112.
16. Сенин А. Егор Канкрин «Я учил Россию не жить в долг» / А. Сенин // Российская Федерация сегодня, 1999. – № 2. – С. 60-61.
17. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія / Т.О. Шаравара. – К.: «Видавництво Ліра-К», 2011. – 487 с.
18. Бовыкин В.И. Коммерческие банки Российской империи / В.И. Бовыкин, Ю.А. Петров. – М., 1994. – 352 с.
19. Фадейкина Н.В. Банковская система Российской Империи в период великих реформ / Н.В. Фадейкина, И.М. Демчук // Сибирская финансовая школа: АВАЛЬ., 2007. – № 3. – С. 108-118.

20. Морозан В.В. История банковского дела в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX века) / В.В. Морозан. – СПб.: Книга, 2004. – 244 с.
21. Уразова С.А. Генезис банковской реформы России: системно-эволюционный аспект: монография / С.А. Уразова. – Ростов н/Д: Изд. Центр Ростовского гос. эконом. ун-та «РИНГ», 2007. – 20 п.л.
22. Уразова С.А. Эволюция банковской системы России: монография / С.А. Уразова. – Ростов н/Д: Изд. Центр Ростовского гос. эконом. ун-та «РИНГ», 2011.
23. Уразова С.А. Волны реформ и контрреформ банковской системы России в динамике долгосрочных экономических циклов Н.Д. Кондратьева / С.А. Уразова // Финансовые исследования, 2015 – № 4 (49). – С. 103-112.
24. Бугров А.В. Государственный банк Российской империи: из истории милиорационного кредита / А.В. Бугров // Деньги и кредит, 2014. – № 1. – С. 66-68.
25. Геращенко В.В. «Россия и деньги. Что нас ждет?» / В.В. Геращенко. – М., 2009.
26. Кисмина Е.В. Государственные банки в системе кредита Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. / Е.В. Кисмина, Н.А. Благодичнинова // Вестник Самарского государственного экономического университета, 2014 № 5 (115). – С. 103-111.
27. Акманов С.С. Государственный Дворянский земельный банк в системе кредитных учреждений в дореволюционной России / С.С. Акманов // СибЮрВестник, 1998. – №2. – С. 56-59.
28. Барина Е.П. Деятельность крестьянского и дворянского банков в оценке дворянства / Е.П. Барина // Самарский земский сборник, 2006. – № 1-2.
29. Витвицкая Т.П. Государственные кредитные установления Российской империи XVIII-XIX вв. / Т.П. Витвицкая // Историко-экономический альманах. – М., 2004.
30. Тагирова Н.Ф. Нижегородско-Самарский земельный банк в Самарской губернии: из истории коммерческого кредитования сельской недвижимости в Российской империи второй половины XIX – начала XX в. / Н.Ф. Тагирова // Вестник Самарского государственного экономического университета, 2012. – № 2.2.(93). – С. 84-87.
31. Устина Н.А. Крестьянский поземельный банк в Среднем Поволжье (1885-1917 гг.) / Н.А. Устина. – Самара, 2003. – 177 с.
32. Грузицкий Ю.Л. Первая банковская реформа в России / Ю.Л. Грузицкий // Финансы и кредит. Раздел: Страницы истории, 2003. – 11(125). – С. 55-64.